

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 323.28:342.731](47+57)

Олексій ГОНЧАРЕНКО*

**Що відбувалося за лаштунками
свободи совісті по-радянськи
(або За лаштунками свободи совісті по-сталінськи)**

(Рец. на кн.: Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні [1918 – середина 1950-х рр.] – Полтава: АСМІ, 2014. – 549 с.)

В останні десятиліття дослідники навряд чи можуть дорікнути науковій громадськості в недостатній увазі до проблеми державно-церковних відносин за радянської доби. Підтвердженням тому – численні монографії, публікації документів, захищені кандидатські й докторські дисертації. Щороку відбу-

* Олексій Миколайович Гончаренко, доктор історичних наук, професор, декан природничо-технологічного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ваються наукові конференції в різних містах України, зокрема традиційні у Львові, Чернігові, Полтаві, Івано-Франківську, Чернівцях, програми котрих рясніють цікавими темами доповідей і повідомлень про долю поліконфесійного середовища в умовах більшовицької влади. Їх результати знаходять відображення у збірниках матеріалів та переконливо засвідчують, що проблема державно-церковно-суспільних відносин стала самостійною міждисциплінарною галуззю досліджень.

Фундаментальні питання історії релігії на вітчизняному просторі та впливу релігійного чинника на суспільно-політичні процеси виступають об'єктом наукових досліджень академічних установ, зокрема Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, сформувалися наукові школи за напрямками студій, зроблено істотний внесок у розвиток теорії державно-церковних відносин, зокрема наголошено на своєрідній унікальності радянської моделі цієї політики (В. А. Войналович, В. Є. Єленський та ін.).

Високий інтерес фахівців і плідні результати їхньої роботи – це відповідь на соціально-інтелектуальний запит суспільства в пізнанні причинно-наслідкових зв'язків богоборчої політики більшовиків і духовної кризи пострадянської доби. Разом із морально-психологічними деформаціями політика радянської держави зумовила виникнення фальсифікованого пласту історіографії, котра займалася пошуками псевдонаукової аргументації «закономірності відмирання релігійних вірувань при соціалізмі й комунізмі».

Зважаючи на зазначене вище, поява чергових праць у цій царині спонукає до певних очікувань: віднайдення нових проблем чи їх ракурсів, нових прочитань та інтерпретацій документів, аргументації узагальнень новими фактами тощо. Цим очікуванням, на наш погляд, уповні відповідає рецензована монографія полтавської дослідниці Людмили Бабенко. Авторка демонструє новий підхід до постановки проблеми, загострюючи увагу на механізмах антирелігійної політики держави, наріжним каменем яких були органи ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–

МГБ. Актуальність зазначеної теми, попри напрацьовану історіографічну базу, умотивовується кількома чинниками: *по-перше*, ставиться безпосереднє завдання розкрити втаємничені від суспільства оперативні технології спецслужб, котрими послуговуються тоталітарні режими для маніпулювання суспільством і суб'єктами релігійних конфесій; *по-друге*, закономірно на іншому полюсі протистояння постає православна церква як найчисельніша та найвпливовіша на постімперських теренах сила, ідейно-ціннісна альтернатива більшовицької ідеології; *по-третє*, предмет дослідження неминуче вимагає залучення нових масивів джерел, передусім матеріалів Галузевого державного архіву СБУ, що розширює перспективи досліджень і модернізує їх методологію. Дослідниця відійшла від традиційного зосередження уваги винятково на репресивному боці діяльності органів держбезпеки, який концентрувався у формулі «арешт – розстріл/ув'язнення». Домінантою праці став акцент на тісній взаємодії і спільних зусиллях партійно-радянських структур та апарату державної безпеки у виробленні й реалізації антирелігійної політики в радянській Україні, на комплексі спеціальних агентурно-оперативних методів, застосованих щодо православної церкви з метою послаблення впливу останньої, її дискредитації в умовах, коли спроба створення безрелігійного суспільства зазнала поразки. У зв'язку з цим, логіка постановки проблеми спонукала авторку й до вибору хронологічних рамок, у межах яких дослідження набуває завершеного вигляду. Утім, подеколи Л. Бабенко виходить за означені рамки (с. 330–333, 448–450), пролонгуючи події у часі та виокремлюючи форми реагування на них органів держбезпеки.

Рецензована монографія складається з чотирьох розділів. Л. Бабенко виважено підходить до компонування головних складових теми дослідження, а також підводить читача до усвідомлення логіки інтегрування до більшовицької політичної системи апарату насилля з функціями таємної політичної поліції для подолання впливу релігії. У вступі авторка показує формування теоретичної бази творення безрелігійного суспільства у працях В. Ульянова (Леніна) та критику їх основних положень. Зокрема, М. Бердяєв пояснював природу ненависті комуністів

до релігії тоталітарним характером власне комуністичної ідеології, яка сама претендувала на роль релігії. У патріархальному суспільстві, як зазначає авторка монографії, для подолання суспільної амбівалентності більшовикам необхідно було застосувати насилля та визначити його виконавців. Отже, звідси випливає чітко сформульований предмет дослідження: діяльність органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин, спрямована на ослаблення й нейтралізацію найпотужнішої на постімперському просторі православної церкви, використання її авторитету та впливу на маси в інтересах більшовицької держави.

Л. Бабенко також обґрунтовує використання в тексті монографії аббревіатури органів державної безпеки радянської доби за прочитанням російською мовою, мотивуючи це як їх неукраїнським походженням, так і повною підпорядкованістю московському центру. Дозволимо собі зауважити, що ця теза має радше політичну мотивацію, аніж наукову. Адже якщо ми спробуємо подати повну назву, наприклад ВУЧК, то неминуче назвемо її «надзвичайною комісією», а не «чрезвычайной». До того ж, аналізуючи окремі праці, що стосуються репресивної діяльності радянських органів держбезпеки¹ та державної політики щодо релігії й церкви², зустрічаємо використання усталеного варіанту перекладу українською мовою.

Л. Бабенко. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)

¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000.

² Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005.

Згідно з вимогами до наукових монографій, перший розділ Л. Бабенко присвятила аналізу стану вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, її джерельній базі. Зазначимо, що як власне аналіз, так і систематизований список джерел та літератури засвідчують їх високу репрезентативність. Авторка належним чином оцінила внесок у розробку теми державно-церковних відносин провідних українських дослідників В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Зінченка, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пащенко, Н. Стоколос, О. Тригуба та ін., а також російських істориків, котрі стали піонерами в окремих напрямках історико-релігієзнавчих студій. Ретельно розглянувши аспекти, котрі перебували у центрі уваги істориків 1990–2000-х рр., дослідниця доходить висновку, що «проблему участі органів державної безпеки в системі взаємовідносин держави й церкви досі розглядали лише фрагментарно. Спеціальних досліджень, присвячених обстеженню технологій діяльності спецслужб як зручного знаряддя політики вищого керівництва СРСР та радянської України упродовж 1918–1950-х рр. опубліковано не було, що спричинило дещо міфологізований, а іноді й абсолютизований підхід до оцінки ролі органів державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ) у формуванні безрелігійного, а згодом після об'єктивно зумовлених корегувань – атеїстичного суспільства» (с. 52). Не зовсім логічним у контексті вмотивування географічних меж дослідження, в які Л. Бабенко не включає Крим, є розгляд, хоч і нечисленних, публікацій та дисертаційних досліджень, в яких вивчаються питання специфіки боротьби з православною церквою на півострові.

Привертає увагу репрезентативність джерельної бази рецензованої монографії. Передусім відзначимо наявність матеріалів із державних архівів Російської Федерації. Специфіку релігійно-церковної «лінії» органів держбезпеки дозволили простежити документи з фондів ЦК КПРС, Ф. Дзержинського, Л. Кагановича, М. Єжова, О. Ярославського Російського державного архіву соціально-політичної історії, фонду вповноваженого у справах Російської православної церкви Державного архіву Російської Федерації. У надрах діловодства вищих партійно-

державних органів, функціонерів, котрі формували та артикулювали антирелігійну стратегію й тактику боротьби, виявлено великий фактологічний матеріал, оприлюднений на сторінках монографії.

Матеріали вітчизняних центральних та обласних архівів розкривають роль радянських чекістів у плануванні, проведенні конкретних оперативно-агентурних і репресивних заходів щодо духівництва й віруючих. Але, на нашу думку, найбільш глибокі узагальнення авторці вдалося зробити завдяки опрацюванню численних матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України в місті Києві та обласних управлінь СБУ. Причому Л. Бабенко не лише відступила від традиційного надмірного «експлуатування» архівно-кримінальних справ репресованих релігійно-церковних діячів, а й здійснила класифікацію та оцінку інформативно-наукового потенціалу використаних документів із різних фондів у рамках інструктивно-дозвільного регламенту роботи.

У праці чітко окреслено методологічні засади предмета наукового дослідження. Так, уважаємо важливим елементом праці – дослідження еволюції смислового наповнення таких науково-категоріальних складників, як «суспільна безпека», «державна безпека», «контрреволюційні елементи», «антирадянські елементи», «репресії», «політичні репресії» тощо. Проте у цьому ланцюжку не вистачає, із нашого погляду, такої категоріальної ланки, як «терор». Останній став невід'ємною складовою боротьби з православною церквою, у чому переконуємося, читаючи рецензовану монографію. Між тим, радянські енциклопедичні видання доволі недвозначно тлумачать цю дефініцію. Зокрема ще 1940 р. «Малая советская энциклопедия» писала: «Терор – це застосування насильства аждо фізичного винищення противника»³. Більшовики виправдовували це «вимушеністю» в умовах громадянської війни й «гостротою класового протистояння», однак і після цих подій не відмовилися від нього.

Другий розділ монографії – «Ідеологічні та організаційні засади діяльності органів державної безпеки щодо ліквідації

³ Малая советская энциклопедия. – М.: Политиздат, 1940. – Т. 10. – С. 707.

інституціональних основ православної церкви» – має виразний теоретико-дидактичний характер, оскільки ставить за мету ознайомити читача з процесом становлення ідеологічного підґрунтя боротьби з церквою. Л. Бабенко приділяє чимало уваги аналізу поглядів лідерів більшовицької партії, які базувалися на твердженнях про «класову природу» релігії та необхідності «спиратися» на насилля як «інструмент влади» у боротьбі зі впливом православної церкви. У вибудованій більшовиками системі ідеологічних засад і цінностей не було місця релігійним віруванням і традиціям. Авторка простежує намагання подолати їх засобами антирелігійної пропаганди, котра не досягла мети й переконала більшовиків у «революційній доцільності» використання силових методів ліквідації релігійних осередків. Далі доведено дрейф більшовицької влади в бік репресивної політики щодо православної церкви. Нав'язування широкій громадськості думки про небезпеку «церковної контрреволюції» в Україні посилюється, як уважає Л. Бабенко, від моменту процесу «Спілки визволення України». Водночас, оперуючи підрахунками Н. Лебіної⁴, В. Жиромської та ін.⁵, авторка звернула увагу на доволі високі цифри громадян, котрі продовжували визнавати себе віруючими й наприкінці 1930-х рр. Отже, головну мету Й. Сталіна та його оточення – позбутися релігійного світогляду через державний терор – не було реалізовано, принаймні для більшості населення. У першому параграфі також знайшли відображення зовнішні трансформації у стосунках держави й церкви та способах використання органів державної безпеки воєнного, повоєнного періодів. Констатовано, що суто пропагандистські методи ведення антирелігійної боротьби не сприяли органічному сприйняттю населенням матеріалістичного світогляду, тож їх альтернативою залишалося насилля.

Другий параграф характеризує власне апарат насилля – органи держбезпеки в їх еволюції, розкриває особливості форму-

⁴ *Лебина Н.Б.* Повседневная жизнь советского города: Норма и аномалии: 1920–1930 годы. – Санкт-Петербург: Нева; Летний сад, 1999.

⁵ *Жиромская В.Б., Киселёв И.Н., Поляков Ю.А.* Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 г. – М., 1996.

вання кадрового складу, внутрішньої організаційної структури, напрямів діяльності. Аргументовано виглядають міркування авторки щодо чинників, які впливали на утвердження атеїстичних переконань чекістів і поглядів на церкву як «осередок контрреволюції».

У третьому розділі – «Технології боротьби з Церквою: чекістський сегмент» – у центрі уваги дослідниці опинилися питання, в який спосіб центральний і місцеві апарати ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ усували з суспільного життя вплив православної церкви, її ієрархів, духівництво, активних вірян. У чотирьох параграфах розділу аналізуються оперативно-агентурні заходи, спрямовані на позбавлення церкви економічної бази, внутрішні розколи, ліквідацію УАПЦ, нагнітання репресій та антирелігійного психозу тощо. Okремі напрями роботи виникали ситуативно, як, наприклад, спалах так званих «релігійних чудес».

На початку 1920-х рр. найбільш резонансною кампанією стало вилучення церковних цінностей із храмів (за офіційною версією: для потреб голодуючих). Дослідниця, спираючись на документальні матеріали, доводить, що реквізиція церковного майна була не єдиною метою більшовиків. Важливіше було внести розкол у середовище духівництва щодо цього питання, «взявши під захист держави тих священників, які відкрито виступлять на захист вилучення» (с. 182). Постає цілісна загальна картина першого масштабного наступу на православну церкву, яка вказує на суспільний резонанс справи патріарха Тихона, реакцію священства й вірян на примусове вилучення цінностей та ігнорування альтернативних пропозицій щодо врятування голодуючих. Авторка робить висновок, що органам держбезпеки відводилася провідна роль у дискредитації духівництва під час кампанії з вилучення церковних цінностей та в його розколі й ослабленні.

Розглядаючи реалізацію тактики розколів православної церкви впродовж 1920-х рр., маємо відзначити складність для аналізу самої проблеми. Більшовицький антицерковний наступ збігся з загостренням внутрішніх суперечностей в її середовищі, викликаних реформаційними тенденціями. Органи держбезпеки скористалися останніми для поглиблення розколу, прово-

кації ворожнечі як між ієрархами, так і вірянами. Дослідниця доходить висновку, що їх співробітники передусім дбали про створення агентурної й освідомлювальної мереж, щоб «через вербування секретних співробітників (сексотів) з віруючого чи священника робили “слухняне знаряддя” для реалізації оперативної мети» (с. 209). Докладно йдеться також про технології впливу оперативників на виникнення течій «Жива церква», БОПУПАЦ, УСЄЦ та ін., фінансування розкольницької діяльності органами держбезпеки тощо.

Л. Бабенко виокремлює питання ліквідації УАПЦ. Вона наголошує на оцінці автокефалії ЦК КП(б)У, який констатував: «Політично автокефальна церква являє собою шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки й проводить антирадянську роботу» (с. 239). Авторці вдалося створити яскраву картину поєднання легальних і прихованих від очей громадськості процесів, які мали дискредитувати УАПЦ, її очільників, використати церковні собори для утвердження розколу (створення Діяльно-Христової церкви), усунення від керівництва митрополита Василя (Липківського).

Завершується третій розділ аналізом комплексної взаємодії органів держбезпеки з партійними й виконавчими владними структурами у справі ліквідації православної церкви. Авторка справедливо наголошує, що без тісної координації між ними, визначення пріоритетних напрямів антирелігійної боротьби на різних етапах для кожної з партійно-державних складових більшовики не досягли б поставленої мети. Зазначено, що центр вироблення й оприлюднення рішень щодо православної церкви перебував у вищих партійних органах СРСР та УСРР–УРСР. Органи держбезпеки вирішували завдання спільно з ліквідаційним відділом у структурі наркомату юстиції та адміністративним відділом у складі наркомату внутрішніх справ, які були важливими сегментами в оперативних планах. Неодноразово вказується на входження очільників місцевих підрозділів ВУЧК до складу ревтрибуналів, пізніше – позасудових органів («трійок») спільно з прокурорами та партійними секретарями. Привертає увагу висвітлення авторкою спільної взаємо-

дії органів держбезпеки й партійно-державних структур у справі боротьби з «релігійними чудесами», закриття монастирів, кампанії схиляння священників до зречення церковного сану тощо. Погоджуємося з думкою Л. Бабенко про домінування партійно-чекістського тандему в боротьбі з православною церквою.

Неабиякий інтерес викликав четвертий розділ – «Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення вищого партійно-державного керівництва до Української греко-католицької церкви». Дослідниця розкриває його у двох аспектах – через вивчення планів радянських спецслужб щодо ієрархів і духівництва УГКЦ напередодні Львівського церковного собору 1946 р. та агентурно-оперативних заходів у процесі його підготовки й контролю за поведінкою духівництва та вірян після проведення заходу. Роль православної церкви тут не мала самостійного характеру, а її ієрархи були лише фігурами у запланованій грі – такий висновок випливає з аналізу подій. Усе ж при ознайомленні з розділом не полишає враження дещо схематичної лінії висвітлення ролі православної церкви. Натомість завдяки використанню архівних справ оперативного обліку органів держбезпеки щодо УГКЦ Л. Бабенко вдалося детально простежити оперативні «ігри» співробітників центрального апарату та обласних управлінь НКГБ західноукраїнських областей. Головну суть і мету «об'єднавчого процесу» сформулював С. Карін-Даниленко, котрий координував підготовку Львівського собору: «Об'єднання цих церков можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ'я, але не навпаки» (с. 368). А в оперативному плані заходів щодо УГКЦ від 8 лютого 1945 р. ця мета набула конкретних обрисів: «[...] взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступним з'єднанням із православною церквою в СРСР» (с. 384). Розділ насичено цікавими фактами, які репрезентують специфіку релігійних процесів у західноукраїнських областях, сприйняття населенням православної конфесії як слухняної, упокореної «державної» церкви, особливості її утвердження в регіоні. Виходячи з інформаційно-аналітичних документів спецслужб, випливає висновок про те, що УГКЦ після

Львівського собору не припиняла боротьбу за своє відродження, а православна церква так і не стала потужним важелем радянської країни.

Завершуючи огляд монографії Л. Бабенко, відзначимо насичену персоналізацію історичних подій, що є важливою умовою уникнення схематизму історичного процесу. Переконатися у цьому дозволяє іменний покажчик, складений авторкою. Також важливу роль відіграє список умовних скорочень – з огляду на широке побутування таких у радянському діловодстві та назвах органів влади.

У монографії зроблено низку важливих наукових узагальнень, оцінок, висновків, уведено в обіг нові факти й документи. Опублікована праця, безумовно, стала помітним явищем у сучасній українській історіографії історії органів держбезпеки й державно-церковних відносин радянської доби.